

До питання про соціально-економічне становище селянства Волині в першій половині XVII ст.

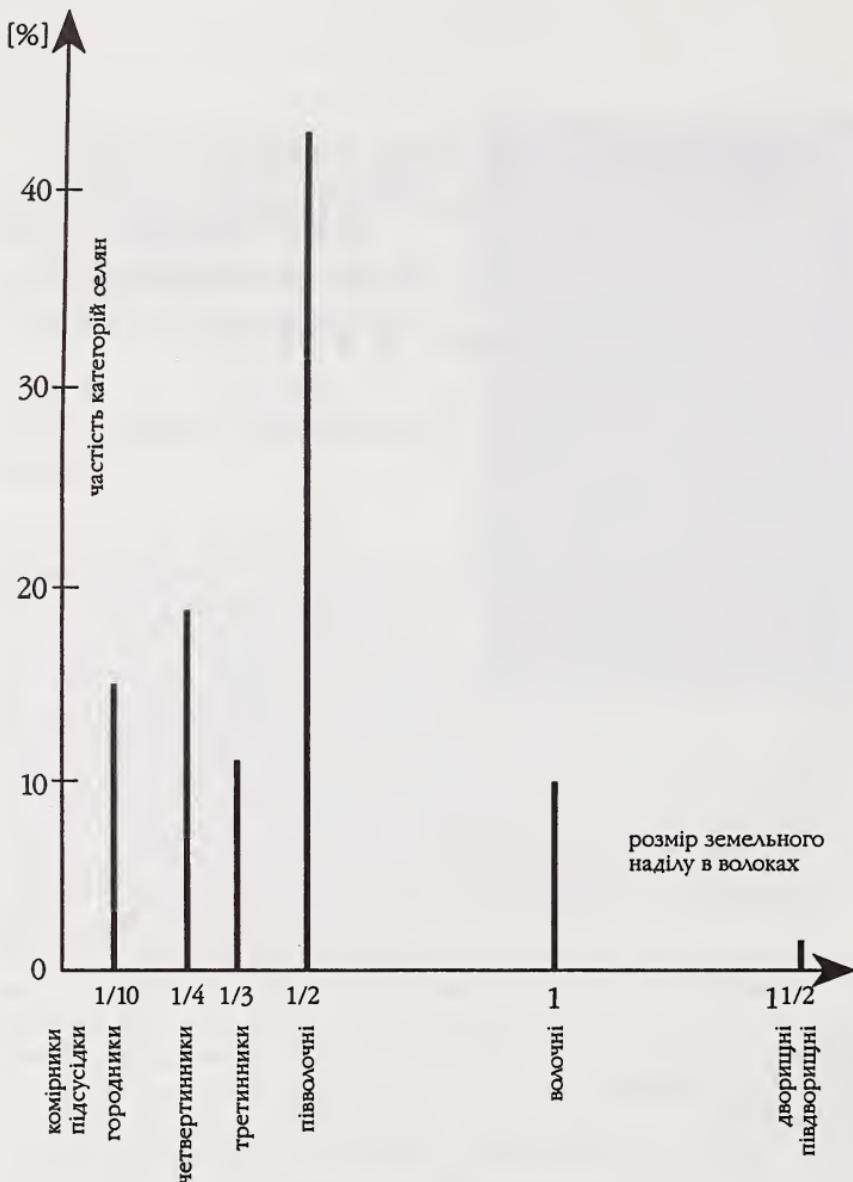
Iрина Ворончук

Всебічне вивчення історії України неможливе без глибокого дослідження історії селянства окремих її регіонів та періодів, що може бути здійснено тільки шляхом широкого використання архівних матеріалів.

Дослідження соціально-економічного становища середньовічного селянства дозволяє розширити наші уявлення про тогочасне суспільство в цілому та його окремі сторони, допомагає глибше розібратись у таких важливих питаннях як характер та еволюція селянського господарства, стан окремих його галузей, життєвий рівень селянина, ступінь розподілу праці в суспільстві, участь селянського господарства в обміні й товарно-грошових відносинах, економічні мотиви селянських виступів та ін.

Джерелом для повідомлення прислужилися документи актових книг гродських і земських судів Волинського воєводства. Гродські і земські суди були органами шляхетського самоврядування. Але оскільки селяни входили в коло матеріальних інтересів шляхти, виявилось, що актові книги містять у собі значну за обсягом і цінністю інформацію з найрізноманітніших аспектів становища селянства. Зокрема, у них можна знайти дані про структуру селянства, склад селянської родини, розмір земельних наділів, живий та мертвий інвентар, про посіви та врожаї та ін. При цьому слід зазначити, що в актових книгах міститься не тільки якісна, але і достатньо репрезентативна, кількісна інформація про різні аспекти становища селянства, що дозволяє визначити статистичні оцінки його найбільш важливих характеристик.

У зв'язку з неможливістю в невеликій статті дати всебічне висвітлення становища селянства Волині зупинимось тільки на двох найважливіших аспектах, що мали вирішальний вплив на його загальний економічний стан.

**Мал. N. 1. Розподіл частості категорій селян
Волині в 40-х рр. XVII ст.**

Такими на наш погляд є забезпеченість селянського двору землею та худобою.

Нормальне селянське господарство базувалось на земельному наділі, розмір якого найбільшою мірою і визначав його економічне становище.

У середині XVI ст. в становищі селянства Великого Литовського Князівства сталися великі зрушенні, викликані аграрною реформою Сигізмунда-Августа. Дворицьке селянське землеволодіння, що історично склалось протягом віків, було зламано. Згідно «Устави на волоки» 1557 р. було введено наділення селян земельними ділянками-волоками.

На власне литовських землях цей процес переводу селянства з дворицьного землеволодіння на волочне відбувся значно раніше, ніж на українських землях. За підрахунками Д. Л. Похилевича в кінці XVI ст. в Литві і Білорусії 60-80% селянських господарств перебували вже на волоках.¹

На українських землях волочна поміра проводилась поступово і розтягнулась майже на століття. У першу чергу на волоки переводились селяни державних маєтків—так званих «королівщин». У сер. XVI ст. на Волині на волоки були переміряні селянські землі тільки в Кременецькому старостві.² Реорганізація інших державних і приватних маєтків на фільварково-панщинну систему відбувалась повільно. Так, у с. Оців Луцького повіту в 1562 р. всі селянські господарства були ще «подворицьними».³ За інвентарем маєтку князя А. Масальського від 1570 р. в усіх його семи селах, що знаходились у Луцькому повіті: Ботині, Сускові, Бодачеві, Носачевичах, Петрашевичах, Олешковичах, Смердині селяни перебували на дворицях.⁴ У 1572 р. дворицями мешкають селяни маєтку Вишкова Луцького повіту, ще через десять років у 1582 р.—селяни сіл Конюхів, Млинова, Білополя, Кутів, Деречина, Завидова Володимирського повіту та с. Григоровичів Луцького повіту.⁵ У 1588 р. на дворицях бачимо селян с. Верхова Луцького повіту та с. Хренова Володимирського повіту.⁶ Навіть ще в першій половині XVII ст. в деяких маєтках селяни повністю перебували на дворицях. Так, у 1626 р. селяни с. Городка Луцького повіту мали дворища.⁷

Однак у цей час з кінця XVI ст. поступово починається перевід селян Волині на волочну поміру. Так, у 1582 р. в Митищах Луцького повіту селяни ведуть господарство на волоках, а в Житанах і Синівцях Володимирського повіту селяни «сидять» не тільки на волоках, а вже і на півволоках.⁸

Це привело до того, що з кінця XVI ст. на Волині співіснували разом дві системи селянського землекористування: дворицьна і волочна. Часом у маєтках одного власника були села як з дворицьною, так і з волочною системою селянського землекористування. Так, за інвентарем Острозької маєтності 1626 р. в Долбунові, Буці, Борщовці та ін. селах існуvala

дворищна система, а в Белмазі, Завидові, Новосілках, Хореві цієї ж маєтності—волочна. Більше того, у багатьох селах одночасно були як «подворищні», так і «волочні» селяни. Наприклад, у Білому Стоці Луцького повіту в 1619 р. мешкали разом «подворищні», «пудворищні» і «ланники», тобто волочні.⁹ У 1646 р. в Тростенці Луцького повіту разом з волочними, півволочними та ін. були підданні «на дворищах седячие».¹⁰

Таким чином, залежно від розміру наділу землі селяни Волині в першій половині XVII ст. поділялись на наступні категорії: дворищні /«подворищные»/, півдворищні /«пудворищные»/, чвертьдворищні, волочні або ланники, півволочні, третинники, четвертинники, днинники, городники або «загородники», халупники та підсусідки або «коморники».

Дворище обіймало в собі ділянки землі—садибної, орної та угіддя, що перебували в володінні одного господаря. У документах дворище описується як господарство: «зо всим на все, з землею, з пащнею, з боры, з лесы, з озеры, з ловы звериными и пташими, яко се тое дворище в границах и обыходех своих само в себе маеть».¹¹

У літературі зазначалось, що визначити земельну площину дворищ дуже важко, бо вони не рахувались певними земельними мірами і дуже різнилися. Д. А. Покілевич вважав, що важко було навіть знайти два дворища, однакових за площею.¹² На матеріалах Білорусії М. В. Владиславський-Буданов наводив розміри дворищ у Гегровичах Пінського староства, що становили 6 волок 22 морги землі та 11 волок 22 морги і 18 волок у Семиховичах цього ж староства,¹³ що дорівнювало відповідно 114, 209 і 342 га.

У зв'язку з відсутністю безпосередніх даних про розміри дворищ на Волині в першій половині XVII ст. скористаємося більш ранніми даними. Так, у с. Підгайці Луцького повіту в 1528 р. до одного дворища належали в різних місцях 17 нив, що становили 76 днів поля і сіножатей на 26 косарів.¹⁴ Тут рахунок землі йде за кількістю часу, що був потрібний для оранки певної ділянки землі, а розмір сіножатей визначався кількістю косарів, яка потрібна була для їх косіння в один день. За даними іншого документу було підраховано, що «день» поля становить 0,03 волоки, або 0,64 га.¹⁵ За цими розрахунками до даного дворища належали 2,3 волоки або 45,6 га орної землі та 15,6 га сіножатей.

Однак деякі документи свідчать, що на Волині були дворища і значно більші за площами орної землі. Так, у скарзі Г. Горностая про наїзд на його маєток—село Піски Луцького повіту в 1587 р. йдеться про «витоптання» зернових у селян і, зокрема, двох ланів у Богдана Короткого, у Жданця Черепеги одного лану і ще п'ятьох «нив», розмір яких досить великий за кількістю різного збіжжя, що він з них «нажинав». А в Яцка Цокотуна було понижено «жита лан..., гречки ланов два..., овса ланов два»,¹⁶ тобто як мінімум у цього селянина було п'ять ланів або 106,8 га

землі. Однак можна вважати, що до дворища цього селянина входила значно більша кількість орної землі, бо структура культур кожного окремого господарства не могла обмежуватись тільки житом, гречкою та вівсом.

Протягом першої половини XVII ст. кількість дворищних та півдворищних селян, що становили переважну більшість селянства Волині в XVI ст. зменшувалась. У 30-х-40-х рр. XVII ст. ці категорії селян вже були малочисельними і мешкали переважно на Волинському Поліссі, де землі були неякіні.

Волочні селяни мали в користуванні наділ, що дорівнював одній волоці /лану/ землі. Литовська волока /лан/ дорівнювала 21,36 га або 213600 кв. м. Відповідно півволочні, третинники, четвертинники мали половину /10,6 га/, третю /7,1 га/, четверту /5,3 га/ частини волоки, а городники — город. Іноді городники мали також і польові наділи. Так, у с. Тудорів Луцького повіту в 1644 р. передавали в заставу шістьох «загородників», три з яких мали «поля».¹⁷ Дослідження актових книг дало можливість виділити ще одну категорію селян на Волині в цей період.¹⁸ Це так звані «днинники», що «по дню поля тримали».¹⁹ Халупники мали свої будинки «халупи». Комірники не мали свого власного житла, а знімали житло в більш заможних селян, виконуючи за це певні роботи в їхньому господарстві.

Для оцінки емпіричного розподілення селян Волині за ознакою розмірів земельних наділів, які вони тримали в 40-х рр. XVII ст., були виконані статистичні дослідження на підставі даних по 13 волинських селах /Хотин, Бронне, Поляни, Лизяна, Городище, Березня, Тищиця, Гнидава, Красне, Голешов, Радомишль, Колчино, Княжа/, що становили досить показну вибірку з 561 господарства.²⁰ При цьому були одержані такі дані: дворищні й півдворищні становили близько 0,5% селянських господарств, волочні — 10%, півволочні — 43%, третинники — 10%, четвертинники — 20%, городники — 15%, комірники /підсусідки/ — 1,5% /малюнок №1/. При цьому оцінка середнього значення розміру землі волинського селянина має значення в 0,4 волоки /тобто 8,4 га/, а середньо-квадратичне коливання — біля 0,25 волоки /тобто від 4 га до 5,4 га/.

Проте документи свідчать, що фактично кількість землі в селянських господарствах була значно більшою, ніж фіксують джерела. По-перше, більшими були розміри наділів орної землі за рахунок ділянок незручних для землеробства /болото, піски, лісові зарослі/, за які селянам надавалась компенсація — прирізки придатної землі. Так, вже в трьох селах Кременецького староства, де ґрунт кваліфікувався як поганий, селянам були відведені наділи не в 33 морги /волока/,²¹ а в 36 моргів.²² Крім орної землі кожне селянське господарство мало город і сіножаті, які становили не 1-3 морги, як зазначилось у літературі, а як показують джерела, були значно більшими за площею.

Так, в акті обмірювання всіх ґрунтів підданих с. Ружина Луцького повіту від 1606 р. зазначається, що на кожне селянське господарство припадало не тільки по півлана орної землі, а ще й городи. У цьому документі перелічуються всі 54 селянські господарства з зазначенням місця розташування садиби і розміром городньої ділянки. Так, «перший пляц з хатою и огород там же... до полланка» надавався Грицу Литвину, а Гриц Федичч, що «на полланку своєму хату маєть» одержав город «за селом у рова до полланку».²³ Таким чином, всі селяни цього села крім півлана польової землі мали ще по півлана землі під городами. Під час поміри враховувалась також якість ґрунтів і, якщо земля була неякісною, селяни одержували «наддатки». Так, вже згадуваний селянин Гриц Литвин, вважаючи «на подlosti кгрунту писковатого» одержав прирізок до свого півлана. Всього такі «наддатки» одержали 44 господарства з 54. Ці наддатки були досить великими «наддаток один на шестнадцять сажон вшир».²⁴ Таким чином, якщо рахувати всі землі /польову і городню/ разом з прирізками, то загальна земельна площа кожного селянського господарства цього села становитиме волоку і більше, хоча в документі враховується тільки орна земля і селяни числяться півволочими.

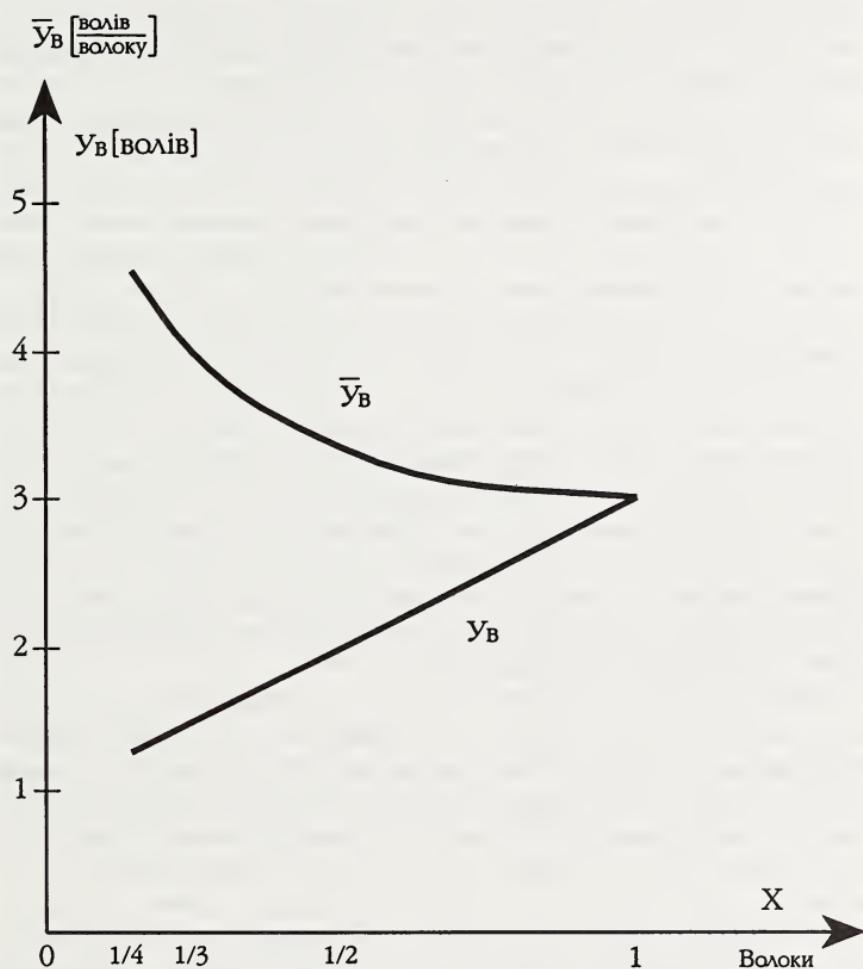
Важко вважати це випадковим явищем. Скоріше всього поміра проводилася у відповідності до встановленої практики і традиції. Тим більше, що аналогічна картина прослідковується і в Білорусії та Литві. Д. Л. Похилевич зазначав, що в результаті «наддавков» розмір волоки в Білорусії коливався від 32 до 45 моргів,²⁵ тобто від 1,06 до 1,5 волоки.

Необхідно зазначити, що всі селяни с. Ружина одержали ще й сіножаті. Причому, виходячи з якості сіножатей у різних місцевостях, всі господарства одержали сіножаті як «на болоті... розмероные подданым до полланков пятдесят и четырех», так і «за огородами подданых на поплавех... на кождый полланок по осми сажон вшир».²⁶ «Остаток тых сіножатей» також у вигляді прирізків «до одного полланка» був наданий п'ятьом селянам, садиби яких знаходились на городніх ділянках.

Як правило, селам відводились вигони для худоби, а іноді і ділянка лісу для власних потреб. Селянам с. Ружина відводились «на бору... полланки мужицкие... по дванадцять сажон, где служей, а где коротшой по четырнадцяти сажон... с хоросты, сеножатями».²⁷

Крім того, за селянами зберігалось право обмеженого користування панськими лісами, річками, озерами, болотами. Селяни могли тримати борті, заготовляти будівельні матеріали, дрова, косити сіно, випасати худобу, ловити рибу, збирати гриби, ягоди та ін.

Одним з найважливіших і визначальних показників становища селянства та його диференціації є ступінь забезпеченості робочою та продуктивною худобою. (У зв'язку з відсутністю достатньої кількості безпосередніх прямих даних з цього питання, будемо виходити також і з

Мал. N. 2. Характеристика забезпеченості селян робочою худобою

випадкових епізодичних свідчень.»

З точки зору наявності робочої худоби селяни Волині в перший половині XVII ст. поділялись на дві категорії—«тяглые» та «нетяглые». Найкраще були забезпечені робочою худобою звичайно дворищні, півдворищні, волочні селяни. Вони, як правило, мали «плуг волів». У цей

час, як показують документи, у плуг запрягалось від 6 до 10 волів. Так, у Пожарках, Топільному, Малому та Великому Шибенях, Дубищах Луцького повіту «в кождым плугу по шестю волів» запрягалось.²⁸ У Куєлуміні цього ж повіту в 1624 р. заставлялися піддані з «плугом о осьмю волов»²⁹. У ряді скарг шляхтичів про наїзди на їх маєтки зазначається про «заграблення» плугів, в яких було запряжено «волов десять».³⁰

У Борисковичах у 1643 р. волочні селяни Стефан Калномис та Йовка мали по «плугу волов» і підводу, тобто коней для підводи.³¹ У Хорохорині Стефан Кловача, що мав волоку землі, мав «плуг волов і клячу».³² У с. Єзів Володимирського повіту волочні також працювали «своїм плугом цалым».³³ За інвентарем 1631 р. в Богурині Луцького повіту було «волочних три, кождый своим плугом оре».³⁴ У с. Шпанів у 1631 р. волочні мали: Андрій Івашкевич—четири волі і три коні, Семен Морозович та Юрій Грицькович—по три волі і по три коні, Кирилих—два воли і два коні, Гудрініха—два воли і одного коня.³⁵ Картина забезпечення худобою півволочних селян була більш строкатою. У тому ж селі Борисковичах у 1647 р. півволочний Грицько мав «плуг цалый» волів.³⁶ У Гудчому Броді Луцького повіту в 1644 р. шляхтянка Гулевичова заставляла «Данила Солочки на пудволоке седячого, шесть волов до плуга і коня єдного маючого».³⁷ У Дмитровцю Луцького повіту в 1643 р. «пулланики Шолуха, Мируба, Бандзера, Арапіха мали по чотири вола і одному коню, Гордій та Перепутка по три вола і коню, Омелько три вола, Клим два вола і коня, а Грабарчик тільки одного вола».³⁸

У Молчині Луцького повіту в 1643 р. з трьох півволочних «Мискова вдова» мала коня і плуг волів, а два інших Семен Михрович і Грицько Марценя мали по три воли і по одному коневі.³⁹ У Бискупичах Луцького повіту в 1642 р. з п'ятьох півволочних один Редько мав чотирьох волів і коня, другий Сербин—трьох волів і коня, третій Войтек—трьох волів, четвертий Сидор—двох волів і коня, п'ятий Гредчененца—«вола єдного».⁴⁰

У с. Шпаків Луцького повіту на 15 півволочних селян приходилося 22 воли і 16 коней, а всього—38 голів робочої худоби, або на одне півволочне господарство цього села припадало 2,5 голів робочої худоби.⁴¹

Для визначення оцінки ступеня забезпеченості селянства Волині худобою в 40-х рр. XVII ст. було вибірково досліджено 244 селянські господарства на підставі інвентарів 7 сіл, де мешкало 45 волочних селян, 150 півволочних, 24 третинники і 25 четвертинників.⁴²

Виявилось, що існувала залежність кількості робочої худоби від розміру наділу землі. У середньому на господарство волочного селянина приходилось 2,9 вола і 1,8 коня, тобто приблизно 4,7 голів робочої худоби, півволочного—відповідно 2 і 1, третинника 1,3 та 0,4, четвертин-

ника 1,16 та 0,56. На одну волоку припадало в середньому 3,4 вола і 1,7 коня /малюнок №2/. Для порівняння нагадаємо, що за підрахунками М. В. Довнар-Запольського в західних маєтках Білорусії біля половини дворів мали двох волів і одного коня, а решта—більше.⁴³ У сусідніх польських воєводствах господарства, що мали десять моргів орної землі, тобто третю частину волоки /третинника/ тримали трьох-четирьох волів.⁴⁴ А. Вичанський, дослідник цього питання для Польщі вважав, що плуг з упряжкою в 2-4 воли забезпечував повністю обробіток 1-1,5 лану землі.⁴⁵ Крім того, відома думка А. Гостомського, дбайливого господаря XVI ст., що півволочне селянське господарство, в якому були два воли і один кінь, добре забезпечені робочою худобою.⁴⁶

Відтворення худоби, як правило, відбувалось у власному господарстві, хоча селяни часто і продавали і купували худобу.

Значно гірше представлено в джерелах, а також і в літературі становище з продуктивною худобою та птицею. Якщо в інвентарях перелічується робоча худоба, то продуктивна—значно рідше. Досить часто ці дані зустрічаються в протестаціях, але оскільки вони випадкові, фрагментарні і стосуються окремих господарств, важко вивести статистику і зробити загальні підрахунки. Ale все ж таки вони дають певне уявлення про стан речей. Так, у с. Користів Луцького повіту в 1641 р. під час румації «у Сакулихи вдови» було заграбовано «волов робочих чотири, клячу з жеребятем... овець шестеро...».⁴⁷ Під час наїзду в 1641 р. на селах Богурино і Кунятково Луцького повіту в селянки Зенковичової «взято волов шесть, коров шесть с теляты..., коні..., овець з ягнятами осмнадцять, вепров кормних чотири..., свиней осм с поросятами..., гусей осмнадцать..., каплунов дванадцять..., кур тридцять п'ять».⁴⁸ У 1642 р. в с. Кунятків в підданої Желюбовської було вісім волів, чотири коні, чотири корови з телятами, 19 свиней, 20 овець, 70 курей.⁴⁹ У Лизянах Луцького повіту в селяніна Миценя було сім волів, п'ять коней, сім корів, п'ять телят та одинадцять свиней. Водночас Олексій Хоменя з цього ж села мав тільки одного вола і одну корову, Федір Новак—лише три вівці.⁵⁰ Подібних поодиноких прикладів багато. На їх підставі не можна вивести певної статистики, але загалом вони свідчать про хорошу забезпеченість селянства Волині худобою.

Таким чином, документи актових книг свідчать, що на Волині в першій половині XVII ст. дворицьна система селянського землекористування остаточно змінюється волочною, тобто спостерігається тенденція до зменшення середнього розміру земельних наділів селян при одночасному зростанні його коливання. Перше означає, що відбувається процес погіршення середньоекономічного становища селянства, а друге свідчить про посилення процесу диференціації серед селянства.

Notes

1. П о х и л е в и ч Д . Л . Бюджет крестьян Белоруссии и Литвы в XVI в. // История СССР.—1972. № 1.—С.146.
2. П о х и л е в и ч Д . Л . Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI-XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР.—Москва, 1952.—С.361.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов.—Киев, 1876.—Ч.6, т.І.—С.40-42. /Далі—Архив ЮЗР/.
4. Архив ЮЗР.—Киев, 1890.—Ч.7, т.ІІ.—С.380-83.
5. Архив ЮЗР.—Ч.6., т.І.—С.92-93, 111-16, 108-109.
6. Там же.—С.190-98.
7. Там же.—С.462-65.
8. Там же.—С.110, 148-49; Архив ЮЗР.—Ч.7, т.І.—С.250-52.
9. Центральний державний історичний архів України в м.Києві.—Ф.25, оп.1, спр.131.—Арк.458 зв.-471 зв. /Далі—ЦДІА України в м.Києві/.
10. Архив ЮЗР.—Ч.6, т.І.—С.393-96.
11. ЦДІА України в м.Києві.—Ф.25, оп.1, спр.245.—Арк.710 зв.-712.
12. Архив ЮЗР.—Ч.7., т.ІІ.—С.382.
13. П о х и л е в и ч Д . Л . Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI-XVII вв.—С.330.
14. В л а д и м и р с к и й - Б у л а н о в М . Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.—Киев, 1892.—С.11.
15. Архив ЮЗР. Ч.6., т.І.—С.9-11.
16. ЦДІА України в м.Києві.—Ф.26, оп.2, спр.43.—Арк.185-88.
17. Архив ЮЗР.—Ч.6, т.І.—С.184-85.
18. ЦДІА України в м.Києві.—Ф.25, оп.1, спр.240.—Арк.31 зв.-33.
19. Там же.—Ф.25, оп.1, спр.245.—Арк.46-49, спр.252.—Арк.50-52.
20. Там же.—Ф.25, оп. 1, спр.245.—Арк.903-920 зв.—Ф.26, оп.1, спр.43.—Арк. 185-88.
21. В приватних маєтках волока становила 30 моргів, в королівських /державних/—33 морги.
22. Архив ЮЗР.—Ч.7, т.ІІ.—С.76.
23. Архив ЮЗР.—Ч.6. т.ІІ.—С.315-17.
24. Там же.—С.334.
25. П о х и л е в и ч Д . Л . Бюджет крестьян Белоруссии и Литвы в XVI в.—С.146.
26. Архив ЮЗР.—Ч.6, т.І.—С.319.
27. Там же.—С.334.
28. ЦДІА України в м.Києві.—Ф.25, оп.1, спр.230.—Арк.99-104 зв.
29. Там же. Ф.25, оп.1, спр.230.—Арк.1053-55.
30. Там же.—Ф.11, оп. 1, спр.82.—Арк.254; Архив ЮЗР.—Ч.6, т.І.—С.175-88.
31. ЦДІА України в м.Києві.—Ф.25, оп.1, спр.234.—Арк.392 зв.-393 зв.

32. Там же.—Ф.28, оп.1, спр.76.—Арк.995-97 зв.
33. Там же.—Ф.28, оп.1, спр.78.—Арк.695-696.
34. Архив ЮЗР.—Ч.6, т.І.—С.481-86.
35. Там же.—С.479-81.
36. ЦДІА України в м.Києві.—Ф.25, оп.2, спр.255.—Арк.249-51 зв.
37. Там же.—Ф.25, оп.1, спр.240.—Арк.443-45 зв.
38. Там же.—Ф.25, оп.1, спр.233.—Арк.72-74 зв.
39. Там же.—Ф.25, оп.1 спр.233.—Арк.236-39.
40. Там же.—Ф.28, оп.1, спр.77.—Арк.923 зв.-925.
41. Архив ЮЗР.—Ч.6, т.І.—С.479-81.
42. ЦДІА України в м.Києві.—Ф42.25, оп.1, спр.245.—Арк.903-920 зв.
43. Довнар - Запольский М . В . Социально-экономическая структура литовско-белорусской державы в XVI-XVII ст. // Гісторычна-археологічны зборнік.—Мінск, 1927.—№1.—С.20.
44. Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego.—Warszawa, 1957. T.I.—S.218-19.
45. W y c z a ñ s k i A . Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580.—Warszawa, 1960.—S.76.
46. G o s t o m s k i A . Gospodarstwo.—Kraków, 1856.—S.34.
47. ЦДІА України в м.Києві.—Ф.25, оп.1, спр.227.—Арк.221-22 зв.
48. Там же.—Арк.539.
49. Там же.—Ф.25, оп.1, спр.231.—Арк.744-49.
50. Там же.—Ф.25, оп.1, спр.245.—Арк.903-920 зв.